

Із забуття – в безсмертя: митці «Розстріляного Відродження»

Розстріляне Відродження (також Червоний ренесанс) — духовно-культурне та літературно-мистецьке покоління 20-х і 30-х рр. ХХ ст. в Українській СРР, яке дало високохудожні твори у галузі літератури, філософії, живопису, музики, театру, кіно та яке було знищене здебільшого під час великого терору.

Доба «Розстріляного Відродження» — доба творчої особистості, що ввійшла в конфлікт із тоталітарним режимом, хоча зовсім не мала на меті такого протистояння, намагаючись стояти осторонь будь-яких політичних проявів.

Письменники «Розстріляного Відродження» не сприймали догм, що вимагали послуху, їм властивий був крайній індивідуалізм.

Метафора «Розстріляне Відродження» належить Єжи Гедройцю. Вперше він вжив цей вислів у листі до Юрія Лавріненка від 13 серпня 1958 року, запропонувавши його як назву антології української літератури 1917—1933 років, що її на замовлення Гедройця підготував Лавріненко: «Щодо назви. Чи не було би, може, добре дати як загальну назву: „Розстріляне Відродження. Антологія 1917—1933 etc.“ Назва тоді звучала би ефектно. З другого боку, скромна назва „Антологія“ може тільки полегшити проникнення за залізну завісу. Що Ви думаєте?». «То нехай же так і буде», — було сказано тоді.

Антологія «Розстріляне Відродження» з'явилася з ініціативи й коштом Єжи Гедройця у Бібліотеці паризької «Культури» 1959 року й донині залишається найважливішим джерелом з історії української літератури того періоду. Вона подає найкращі взірці української поезії, прози й есеїстики 1920-30-х рр. За десятиліття (1921–1931) українська культура спромоглася компенсувати відставання й навіть переважити на терені вітчизни вплив інших культур, російської зокрема (на 1 жовтня 1925 року в Українській СРР нараховувалося 5000 письменників).

На думку дослідниці української літератури 1920-х років Ярини Цимбал «Розстріляне Відродження» було вдалою назвою для антології, але невдалою для всього покоління творчої інтелігенції. «Червоний ренесанс», на її думку, більш вдала метафора, оскільки це самоназва. Вперше вона з'явилася 1925 року, коли одночасно й незалежно один від одного

вийшли книжка «Ренесанс української літератури» Олександра Лейтеса і поема «Заклик червоного ренесансу» Володимира Гадзінського. Того ж року вийшов

журнал «Нео-Ліф», у передмові до якого, також написаній Гадзінським, зазначалося: «Для нас минуле — тільки засіб пізнання сучасності та майбутнього, корисний досвід та важлива практика при великій будові Червоного Ренесансу».

Це відродження було пов'язано з тим, що українські митці навіть за умов замовчування й заборони (наприклад, Емський указ) створили тексти, гідні світового поцінування (М. Куліш, І. Франко, М. Коцюбинський), з довгоочікуваним набуттям Україною своєї державності, з датою українізації та різнобічних свобод, обіцяних революціями 1905—1917 рр.

Вийшовши здебільшого з нижчих і середніх верств населення (службовці, різночинці, священники, робітники, селяни), нове покоління української еліти часто не мало можливості здобути систематичну освіту через війну, голод і необхідність заробляти насущний хліб. Але, працюючи «на грані», намагаючись використати будь-яку можливість ознайомитися зі світовою культурою, розправити віками скуті крила творчості, вони просякалися найсучаснішими тенденціями і творили справді актуальне мистецтво.

Саме у цей період Україна мала несправджену змогу розв'язати питання своєї незалежності. За ці два десятиліття більшість етнічних українських земель була підпорядкована Москві. Крім УРСР, українські землі увійшли до інших держав (Польська республіка, Чехословацька республіка, Румунське королівство), що надало можливість митцям включитися в інонаціональне літературне життя і сприяло його оновленню та визначенню як окремого.

Говорячи про історико-літературні чинники, Тамара Гундорова зауважує: «Наприкінці першого — на початку другого десятиліття ХХ ст. в українській літературі відбувається зміна літературних поколінь. Відхід з життя М. Коцюбинського, Лесі Українки, І. Франка, еміграція Олександра Олеся, С. Черкасенка, М. Шаповала, В. Винниченка, М. Вороного, В. Самійленка (незабаром три останні повернулися), розстріл Г. Чупринки (1921) позначили кінець раннього етапу українського модернізму з його потужним національно-культурним міфотворенням, із програмою гуманізації та універсалізації світу, духовною утопією гармонійного індивідуального, національного і соціального життя».

У цей час приходить нова генерація з моральним тягарем перемог і поразок боротьби за національну незалежність, з розумінням свого шляху України у світовій історії, незалежних у судженнях, з різноманітними ідеями щодо розвитку української літератури, коли, за висловом Соломії Павличко, література «дістала значно ширшу, ніж будь-коли, аудиторію. Зростав рівень освіти цієї аудиторії. Вперше в літературі працювала велика кількість письменників та інтелектуалів. Уперше українські науковці говорили з кафедр національних університетів. Уперше бурхливо диференціювалися окремі мистецькі напрями, групи, школи. Однак тенденція до модернізації культурного

життя співіснувала з самого початку з паралельною тенденцією до його підпорядкування ідеології, а потім і до повного знищення».

Основними складниками світогляду новітньої еліти були бунт, самостійність мислення та щира віра у власні ідеали. Переважно це були інтелектуали, які робили ставку на особистість, а не на масу. За їхньою зовнішньою «радянськістю» ховалися глибокі пошуки й запити.

Проза поділялася на дві течії: сюжетна і безсюжетна. У безсюжетних творах головним було не речення чи слово, а підтекст, дух, «запах слова», як казав Хвильовий. Стиль сильних почуттів і проникнення в суть явищ називається неоромантизмом чи експресіонізмом. У цьому напрямі працювали Микола Хвильовий, Юрій Яновський, Андрій Головка, Юліан Шпол, Олекса Влизько, Лесь Курбас, Микола Куліш та багато інших.

Головна ідея новели «Я (Романтика)» Хвильового — розчарування в революції, кричущі суперечності і роздвоєння людини того часу. Головний персонаж — людина без імені, а значить, без індивідуальності, без душі. Заради революції він вбиває свою матір і карає себе думкою, чи варта була революція такої жертви.

У романі Валер'яна Підмогильного «Місто» вперше в українській літературі проявилися елементи філософії екзистенціалізму. Головний герой у прагненні насолоди йде від задоволення фізичного до найвищих релігійних потреб. Проте навіть у такій складній тематиці письменник не перетворює роман на просту оповідь «людної» філософії, а творчо осмислює її у застосуванні до нашого національного світовідчуття.

У поезії найцікавішими є шукання символістів Олександра Олеся і Павла Тичини. У збірці «Сонячні кларнети» Павло Тичина відобразив усю широту освіченого і тонкого розуму, який споглядає багатство української природи, бажаючи докопатися до її першовитоків.

Коли Комуністична партія СРСР зрозуміла свою поразку, вона почала діяти забороненими методами: репресіями, замовчуванням, нищівною критикою, арештами, розстрілами. Перед письменниками стояв вибір: самогубство (М. Хвильовий), репресії і концтабори (Б. Антоненко-Давидович, Остап Вишня), замовчування (Іван Багряний, В. Домонтович), еміграція (В. Винниченко, Є. Маланюк), або писання програмових творів на уславлення партії (П. Тичина, Микола Бажан). Більшість митців була репресована і розстріляна.

Коли 1947 року Іван Багряний видав за кордоном свою поетичну збірку «Золотий бумеранг», другою назвою її було «Рештки загубленого, репресованого та знищеного». Твори забирали до спецховів, забороняли, замовчували, багато

з них були назавжди втрачені. Деякі твори функціонували у самвидаві (Іван Багряний), рукописних копіях, виходили за кордоном.

Трагічна доля покоління 20-30-х років демонструє всю силу українського духу, його творчий потенціал, необхідність свого шляху й незалежності від впливу інших культур. Культурний розвиток проходив за умов повної ідеологізації всього суспільства, масових репресій, переслідувань інакомислячих, особливо інтелігенції. Політика українізації замінялася поверненням політики русифікації. Найхарактернішою рисою, притаманною культурі Української СРР тих років, була її заідеологізованість. Монополізувавши право на істину, сталінське керівництво нав'язувало суспільству надзвичайно убоге розуміння культури, звівши все багатство й розмаїття її функцій до обслуговування політичних цілей ВКП(б). Ця обставина справила негативний вплив на культурні процеси в Україні, ускладнивши та спотворивши їх.

Представників інтелігенції, що належать до «Розстріляного Відродження», умовно поділяють на кілька груп залежно від їхнього життєвого шляху під час та після сталінських репресій. До першої групи — безпосередніх жертв терору — належать письменники Валер'ян Підмогильний, Валер'ян Поліщук, Марко Вороний, Микола Куліш, Микола Хвильовий, Михайль Семенко, Євген Плужник, Микола Зеров, художники-бойчукісти, Лесь Курбас та багато інших, що були знищені фізично, тобто були страчені, померли в концтаборах чи вчинили самогубство, перебуваючи за півкроку від арешту. Попри те, що більшість з них були реабілітовані ще наприкінці 1950-х років, їхній мистецький чи науковий доробок був забороненим в СРСР і надалі, або принаймні ознайомлення з ним не заохочувалось радянською владою. Замовчувалось те, що такі діячі взагалі існували. До того ж багато, особливо пізніх, творів таких митців, було знищено репресивними радянськими органами в сталінський період. Наприклад, не зберіглося практично жодного монументального твору Михайла Бойчука, засновника цілої школи монументального живопису. Проте після реабілітації творчість тих небагатьох митців, що загалом вкладалася в рамки соцреалізму, була визнана радянською владою, їхні твори передруковувались, як твори Пилипа Капельгородського, Івана Микитенка, і навіть могли включатись до шкільних програм (окремі п'єси Миколи Куліша).

Частині репресованих і переслідуваних представників української інтелігенції вдалось уникнути найвищої міри покарання та вижити в тюрмах і концтаборах. Декому з них вдалося навіть втекти з концтаборів (Іван Багряний). Відбувши свій строк, Остап Вишня став слухняним співцем сталінського режиму, а Борис Антоненко-Давидович, якого звільнили лише після реабілітації 1957 року, до кінця життя перебував в опозиції до радянського режиму.

Третю умовну групу складають ті діячі культури, які уникли репресій, але через те, що їхній доробок був далеким від соцреалізму і вузьких партійних

рамок, він був також засуджений радянською владою. Творчість таких осіб заборонялась й замовчувалась, твори вилучали зі сховищ і знищували. Більшість цих осіб померла ще до розгортання масових репресій (Леонід Чернов, Олександр Богомазов, Гнат Михайличенко), дехто врятувалися завдяки тому, що відійшли від активної діяльності, як, наприклад, Марія Галич, дуже небагатьом вдалось вчасно емігрувати (Юрій Клен).

До четвертої групи належать митці Доби «Розстріляного Відродження». Їхня творчість або чітко відповідала компартійним нормам, або ж зазнала в період сталінських репресій значних змін. Страх за свою безпеку в умовах масового терору змушував швидко пристосовуватись, перетворюючись на пропагандистів від мистецтва. Твори Максима Рильського, Павла Тичини, Володимира Сосюри, Івана Кочерги й багатьох інших, створені в цей час та надалі, не мають високої художньої вартості, індивідуальності форм і стилів та є типовими зразками соцреалістичного пропагандистського мистецтва.

У тридцяті роки була також знищена й велика кількість діячів культури старшого покоління, які стали відомими ще до радянської влади й належать до покоління діячів початку ХХ століття, а не 1920–30-х років. Це Людмила Старицька-Черняхівська, Микола Вороний, Сергій Єфремов, Гнат Хоткевич та інші. Проте завдяки політиці українізації вони активно включилися в процеси розбудови української літератури, культури, науки, що відбувались в УСРР. Дехто з них задля цього повернулись з еміграції, як Микола Вороний, або спеціально переїхав з українських країв під владою Польщі, як Антін Крушельницький з родиною.

Початком масового знищення української інтелігенції вважається травень 1933 року, коли 12—13 травня відбулися арешт Михайла Ялового і самогубство Миколи Хвильового, у харківському будинку «Слово».

Кульмінацією дій радянського репресивного режиму стали масові розстріли «контрреволюціонерів», вчинені напередодні 20-річчя жовтневого перевороту. Так, 3 листопада 1937 року в урочищі Сандармох (Карелія) за рішенням трійки НКВС було страчено велику групу в'язнів Соловецької тюрми. У списку «українських буржуазних націоналістів», розстріляних 3 листопада, були Лесь Курбас, Микола Куліш, Матвій Яворський, Володимир Чеховський, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий та інші. Загалом в один день за рішенням несудових органів було страчено десятки представників української інтелігенції — цвіту української нації.

Не відомі точні дані щодо кількості репресованих українських інтелігентів у часи сталінських репресій періоду «Розстріляного Відродження». За деякими даними, це число сягало 30 000 осіб.

Натомість досить просто визначити приблизну кількість репресованих осіб серед письменників: за наявністю їх публікацій на початку і наприкінці 1930-х. Так, за оцінкою Об'єднання українських письменників «Слово» (організації українських письменників у еміграції), яку було надіслано 20 грудня 1954 року Другому Всесоюзному з'їздові письменників, 1930 року друкувалися 259 українських письменників, а вже після 1938 року — з них друкувалися лише 36 (13,9 %). За даними організації, 192 із «зниклих» 223 письменників були репресованими (розстріляними чи засланими в табори з можливим подальшим розстрілом чи смертю), 16 — зникли безвісти, 8 — вчинили самогубство.

Ці дані добре узгоджуються з мартирологом українських письменників «Олтар скорботи» (чільний укладач — Олекса Мусієнко), який налічує 246 письменників-жертв сталінського терору. Це число більш як удвічі перевищує загальну кількість згаданих там українських письменників, репресованих іншими режимами, зокрема, періодом нацистської окупації (55), брежнєвської епохи (29), Російської імперії (11), Австро-Угорщини (3) та ін. За іншими даними, з 260 українських письменників було репресовано 228.

Для порівняння також слід зазначити, що станом на червень 1934 року лише 193 особи було офіційно визнано приналежними до Спілки письменників України, тільки 120 з яких були її дійсними членами.

Українська культура століттями боролася з росіянами за сам факт свого існування. Її намагалися стерти не лише заборонами, замовчуванням, а й цілком фізично, вбиваючи самих митців, які цю культуру і творили. Один із доказів цього — феномен «Розстріляного Відродження». Це покоління українських митців 20-30-х років ХХ століття, які привнесли нові бачення й дали новий поштовх для розвитку української культури, проте були знищені терором радянської влади.

«Розстріляне Відродження» — складна і страшна сторінка в історії української держави, її культури і літератури. Складно прогнозувати, якою могла би бути наша держава і творча спадщина її найталановитіших митців, якби не репресивна машина тоталітарного режиму. Причини сотні втрачених життів і знищених доль ховалися в звичайному страхі тодішньої влади перед могутньою силою слова і творчості.